

PSYCHOLOGIE PRO EKONOMY A MANAŽERY

3., aktualizované a doplněné vydání

**Daniela Pauknerová
a kolektiv**

- osobnost pracovníka
- komunikace v pracovním prostředí
- pracovní výkon a spokojenost zaměstnance
- osobnost a činnost manažera
- manažer a vedení lidí

PSYCHOLOGIE PRO EKONOMY A MANAŽERY

3., aktualizované a doplněné vydání

**Daniela Pauknerová
a kolektiv**

Grada Publishing

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude trestně stíháno.

Doc. PhDr. Daniela Pauknerová, Ph.D., a kolektiv

Psychologie pro ekonomy a manažery

3., aktualizované a doplněné vydání

Autorský kolektiv:

Doc. PhDr. Daniela Pauknerová, Ph.D. – vedoucí autorského kolektivu, kapitola 1, 4, 5,
podíl na kap. 2, podíl na kap. 3

PhDr. Mgr. Zuzana Hubinková, Ph.D. – kapitola 3, 5.8

Mgr. Tereza Králová, Ph.D. – kapitola 2

Ing. Hana Lorencová, Ph.D. – kapitola 4.4, 5.6

Vydala Grada Publishing, a.s.

U Průhonu 22, 170 00 Praha 7

tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400

www.grada.cz

jako svou 4671. publikaci

Odpovědná redaktorka Mgr. Andrea Bláhová

Sazba Milan Vokál

Počet stran 264

Třetí vydání, Praha 2012

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a.s.

© Grada Publishing, a.s., 2012

Cover Photo © fotobanka allphoto

ISBN 978-80-247-3809-3 (tištěná verze)

ISBN 978-80-247-7655-2 (elektronická verze ve formátu PDF)

ISBN 978-80-247-7656-9 (elektronická verze ve formátu EPUB)

Obsah

O autorkách	9
Předmluva	12
1. Úvod do psychologie, psychologie práce a organizace	13
1.1 Vznik a vývoj vědecké psychologie	14
1.1.1 Psychofyzika: předzvěst vědecké psychologie	15
1.1.2 Asocianismus, experimentální psychologie – nástup vědecké psychologie	15
1.1.3 Gestaltpsychologie (tvarová psychologie)	17
1.1.4 Psychoanalýza a další směry tzv. hlubinné psychologie	20
1.1.5 Behaviorismus	28
1.1.6 Humanistická a kognitivní psychologie	31
1.1.7 Syntetické pojetí	33
1.2 Soustava psychologických disciplín a předmět psychologie	34
1.2.1 Soustava psychologických disciplín – struktura psychologie	34
1.2.2 Předmět psychologie	35
1.3 Vývoj a předmět psychologie práce a organizace	36
1.3.1 Vznik a vývoj psychologie práce a organizace	37
1.3.2 Psychotechnika – poradenská psychologie práce	39
1.3.3 Human relations – sociální psychologie práce	41
1.3.4 Inženýrská psychologie a ergonomie	43
1.3.5 Psychologie organizace	44
1.3.6 Předmět a dílčí oblasti psychologie práce a organizace	46
1.4 Zaměření a formy odborné psychologické činnosti	50
1.4.1 Psychologický výzkum	51
1.4.2 Psychologická expertizní činnost	52
1.4.3 Psychologické poradenství	53
1.4.4 Klinické přístupy	53
1.5 Metody psychologie, psychologie práce a organizace	54
1.5.1 Pozorování	54
1.5.2 Experiment	56
1.5.3 Dotazování	60
1.5.4 Psychologické testy	65
1.5.5 Škály	66
1.5.6 Sociometrie	67
1.5.7 Studium objektivních materiálů	69

1.5.8	Studium průběhu a výsledků pracovní činnosti	69
1.5.9	Profesiografie	70
1.5.10	Metody psychologické intervence a výcviku	71
1.6	Shrnutí a otázky	71
2.	Základní psychologické pojmy	75
2.1	Lidská psychika a podmínky jejího fungování	76
2.2	Psychické procesy, stavy a funkce	77
2.2.1	Poznávání	78
2.2.2	Pozornost, paměť a učení	82
2.2.3	Cítění	83
2.2.4	Snažení	85
2.3	Pojem osobnost	86
2.3.1	Základní charakteristika	86
2.3.2	Vývoj osobnosti	87
2.3.3	Struktura osobnosti	90
2.3.4	Profilující vlastnosti osobnosti – temperament, postoje a charakter	97
2.3.5	Poruchy osobnosti	101
2.4	Základní pojmy sociální psychologie – vztah osobnosti a společnosti	106
2.4.1	Sociální percepcce	106
2.4.2	Sociální komunikace	108
2.4.3	Sociální skupiny, pozice a role	109
2.5	Shrnutí a otázky	111
3.	Člověk v pracovním prostředí	113
3.1	Podmínky činnosti člověka v pracovním prostředí	114
3.1.1	Prostorové a funkční podmínky pracoviště	115
3.1.2	Fyzické podmínky práce	118
3.1.3	Organizační podmínky práce	124
3.2	Využití poznatků inženýrské psychologie a ergonomie	125
3.2.1	Základní otázky vztahu člověka a technického zařízení	126
3.2.2	Interakce člověka a technických zařízení	129
3.3	Spolehlivost pracovního výkonu a bezpečnost práce	134
3.3.1	Spolehlivost pracovního výkonu	134
3.3.2	Psychologické otázky bezpečnosti práce	135
3.3.3	Choroby z povolání	138
3.4	Únava, režim práce a odpočinku	140
3.4.1	Únava a její projevy	140
3.4.2	Stres a náročné situace v práci	142
3.4.3	Režim práce a odpočinku	145
3.5	Shrnutí a otázky	147

4. Člověk v pracovním procesu	149
4.1 Pracovní činnost	150
4.1.1 Analýza pracovní činnosti	151
4.1.2 Profesiografie a profily pracovních míst	153
4.2 Pracovní způsobilost, kvalifikace a kompetence pracovníků	158
4.3 Pracovní výkon a výkonnost	164
4.4 Motivace pracovního jednání a pracovní spokojenost	171
4.4.1 Výkonová motivace a aspirace	171
4.4.2 Vybrané teorie motivace pracovního jednání	172
4.4.3 Pracovní spokojenost	178
4.5 Osobnost člověka z hlediska jeho uplatnění v práci	184
4.6 Shrnutí a otázky	189
5. Mezilidské vztahy na pracovišti	191
5.1 Člověk – bytost společenská	192
5.2 Mezilidské vztahy a sociální klima na pracovišti	194
5.3 Pracovní skupiny a týmy	198
5.3.1 Základní charakteristiky	198
5.3.2 Strukturování pracovních skupin a týmů	200
5.3.3 Sociální normy, tradice a hodnoty pracovní skupiny	203
5.4 Komunikace v pracovním prostředí	204
5.5 Osobnost a činnost manažera	207
5.5.1 Postavení manažera v podniku a nároky na jeho osobnost	208
5.5.2 Manažer a vedení lidí, komunikace s pracovníky	211
5.5.3 Výběr, přijímání a adaptace pracovníků	214
5.5.4 Hodnocení pracovníků	217
5.6 Stimulace pracovního jednání	220
5.6.1 Stimulace pracovníků	220
5.6.2 Stimulace pracovních skupin	224
5.7 Uplatnění psychologie v systému práce s lidmi	225
5.7.1 Psychologie v personalistice	226
5.7.2 Psychologie v sociální práci	227
5.8 Management diverzity	228
5.9 Poradenská péče o pracovníky	240
5.9.1 Vymezení poradenství	240
5.9.2 Specifické skupiny pracovníků	241
5.9.3 Problémové jednání pracovníků	245
5.10 Shrnutí a otázky	249
Literatura	251
Rejstřík	255

O autorkách

Doc. PhDr. Daniela Pauknerová, Ph.D.

Vystudovala psychologii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, kde také absolvovala doktorské studium v oboru psychologie práce a organizace. Od roku 1994 působí na katedře psychologie a sociologie řízení Fakulty podnikohospodářské VŠE v Praze jako odborná asistentka. Od tohoto roku rovněž výzkumně spolupracuje s University of Pittsburgh. Na VŠE je garantem kurzů Psychologie a sociologie řízení, Trénink komunikačních a prezentačních dovedností a Psychology in Management, zařazeného do programu CEMS MIM. Ve své pedagogické a odborné práci se věnuje problematice psychologie práce a řízení, tréninku komunikačních, sociálních a manažerských dovedností, psychologického a profesního poradenství, psychologické diagnostiky, motivace pracovního jednání, managementu diversity a genderové problematice. Těmito tematickými okruhy se intenzivně zabývá i v podnikové sféře jako konzultantka a lektorka v rámci nejrůznějších kurzů, tréninků a psychologických expertiz. Je autorkou a spoluautorkou textů katedry psychologie a sociologie řízení (*Psychologie a sociologie řízení, Trénink sociálních a manažerských dovedností – metodický průvodce, Management osobního rozvoje, Zpracování a obhajoba projektu*) a dalších odborných i populárně-naučných publikací a článků. Je členem Českomoravské psychologické společnosti, International Society for Diversity Management a Asociace vysokoškolských poradců.

PhDr. Mgr. Zuzana Hubinková, Ph.D.

Vystudovala Filozofickou fakultu Univerzity Karlovy, obory ekonomie a psychologie (1994 a 1997). V rámci postgraduálního studia propojila své psychologické a ekonomické poznatky a zaměřila se na trh práce v České republice (1999). Od roku 1996 učí na Vysoké škole ekonomické v Praze, kde nyní působí jako odborná asistentka. Zaměřuje se na problematiku: psychologie práce a řízení, psychologických důsledků neza-

městnanosti, psychologie a sociologie ekonomického chování, trhu práce, psychologického poradenství, psychologické diagnostiky a motivace pracovního jednání. Na Vysoké škole ekonomické v Praze je garantem kurzu Psychologie a sociologie ekonomického chování a Psychologie. Spolupracuje s Filozofickou fakultou Univerzity Karlovy (1998), s Fakultou biomedicínského inženýrství Českého vysokého učení technického (2006) a s Univerzitou Záhřeb v Chorvatsku (2006). S chorvatskými kolegy se podílí od roku 2007 na organizaci dvou mezinárodních sympozií na téma Informační, komunikační a ekonomické vědy ve znalostní společnosti (CIESKS – Baden-Baden, ICESKS – Zadar). Je autorkou a spoluautorkou některých učebních textů katedry psychologie a sociologie řízení Vysoké školy ekonomické v Praze a řady odborných i populárně-vědeckých článků. Je členkou České asociace psychologů práce a organizace, Českomoravské psychologické společnosti a Asociace forenzních psychologů Čech, Moravy a Slezska.

Mgr. Tereza Králová, Ph.D.

Vystudovala psychologii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze se zaměřením na psychologii práce a organizace. Doktorské studium absolvovala na Fakultě podnikohospodářské Vysoké školy ekonomické v Praze, obor ekonomika a management, přičemž v doktorské práci zpracovávala téma networkingu. Na katedře psychologie a sociologie řízení Vysoké školy ekonomické v Praze působí od roku 2006, aktuálně coby odborná asistentka. Pedagogickou aktivitu vyvíjí v rámci předmětů na bakalářském i magisterském stupni studia, např. Psychologie a sociologie řízení, Trénink sociálních a manažerských dovedností. Působí také jako vysokoškolský poradce (psychologické a profesní poradenství, diagnostika) v rámci Rozvojového a poradenského centra VŠE. Donedávna působila jako manažerka pro vztahy s podniky prestižního mezinárodního studijního programu CEMS MIM. Zkušenosti má i s poradenstvím a školeními v podnikové sféře.

Ing. Hana Lorencová, Ph.D.

Vystudovala Fakultu podnikohospodářskou Vysoké školy ekonomické v Praze se specializací psychologie a sociologie řízení. Absolvovala roční studijní pobyt na Technické univerzitě v Drážďanech a stáže na Mount Royal College Calgary a Univerzitě v Regensburgu. V současnosti působí jako odborná asistentka na katedře psychologie a sociologie řízení Vysoké školy ekonomické v Praze, kde se pedagogicky zabývá zejména motivací pracovního jednání, novými trendy flexibility práce a tréninkem sociálních a manažerských dovedností. Participuje na českých i mezinárodních výzkumných projektech. Je členem řešitelského týmu výzkumného záměru *Ekonomika a management organizace – nová teorie ekonomiky*. Jako lektorka a konzultantka intenzivně spolupracuje s podnikovou sférou. Je autorkou a spoluautorkou řady odborných publikací.

Předmluva

Tato publikace je věnována všem čtenářům, kteří mohou ve své práci využít poznatků psychologie. Je určena jak studentům, tak manažerům, personalistům, podnikatelům a dalším profesionálům, tedy všem, kteří se při jednání s lidmi a působení na ně bez znalosti psychologie neobejdou.

Psychologie pro ekonomy a manažery navazuje na tradici studijních textů, které vznikaly a vznikají na katedře psychologie a sociologie řízení Fakulty podnikohospodářské Vysoké školy ekonomické v Praze. V průběhu let minulých se na formování poznatkového systému psychologie, který je obsahem tohoto textu, podíleli např. J. Růžicka, A. Velehradský, M. Rymeš, E. Bedrnová a V. Provazník. Stejně jako my vždy spolupracovali s dalšími členy katedry, a tak tato publikace v minulosti byla a i dnes je dílem týmovým. Text je určen především studentům předmětu Psychologie a sociologie řízení – základy, a je tak pojat jako vstup do oboru obecné i aplikované psychologie zahrnující vysvětlení základních pojmů, jejich souvislostí a zákonitostí. To poskytuje nezbytnou poznatkovou bázi pro navazující studium aplikované psychologie práce, organizace a řízení. Na publikaci v tomto směru navazují další texty katedry psychologie a sociologie řízení Fakulty podnikohospodářské VŠE, uvedené v seznamu literatury.

Náš učební text obsahuje jak poznatky obecně psychologické, tak specificky aplikované v pracovním prostředí (psychologie práce a organizace). Teoretické poznatky jsme navíc doplnili o některé postřehy z naší poradenské praxe. V textu jsme se nepokoušeli o reprezentativní výklad oboru. Zaměřili jsme se v něm především na poznatky, které jsou důležité pro pochopení psychologických procesů a problémů a jsou z hlediska manažerské praxe v podnikové a ekonomické sféře významné. Učebnici jsme aktualizovali, doplnili řadou nových poznatků a příkladů. Abychom v ní čtenářům usnadnili orientaci, snažili jsme se text přehledně uspořádat a didakticky strukturovat. Rozšiřující poznatky a zajímavosti jsou uvedeny v rámečcích vymezených tmavším pozadím. Kromě toho jsou v učebnici uvedeny i dokreslující příklady. Jednotlivé kapitoly jsou zakončeny shrnutím a otázkami. Text doplňuje seznam použité a doporučené literatury.

Čtenářům přejeme mnoho zdaru při studiu textu a těšíme se na jejich podnětné doplňující připomínky.

za tým spoluautorů doc. PhDr. Daniela Pauknerová, Ph.D.

Úvod do psychologie, psychologie práce a organizace

*„Téměř každý souhlasí s tím,
že lidé jsou naše nejdůležitější aktiva.
Avšak téměř nikdo se podle toho nechová.“*

Th. J. Peters, R. H. Waterman, Jr.

Cílem této kapitoly je:

- seznámit se základními poznatky o vzniku a vývoji vědecké psychologie;
 - vysvětlit stěžejní přístupy ke zkoumání psychologických jevů;
 - představit soustavu psychologických věd;
 - seznámit s vývojem a předmětem psychologie, psychologie práce a organizace;
 - představit specifické formy odborné psychologické činnosti;
 - poukázat na základní metody psychologie a psychologie práce a organizace.
-

Pro výklad psychických jevů, které charakterizují život člověka, je nezbytné vytvořit určitý poznatkový rámec. Představuje ho přehled základních poznatků o historii oboru a o jeho základních přístupech ke zkoumání člověka, jak v rovině teoretické, tak aplikované. Pro účely tohoto učebního textu půjde o aplikaci psychologie v oblasti hospodářské praxe.

> 1.1 Vznik a vývoj vědecké psychologie

Psychologie jako samostatná, skutečně vědecká disciplína **existuje relativně krátce**: její **vznik** bývá spojován až s **koncem 19. století**.

V rozvoji a osamostatnění psychologie jako svébytné vědecké disciplíny **sehrály významnou roli** zvláště tyto skutečnosti:

- **rozvoj přírodních věd** hraničících s psychologií (biologie, fyziologie, fyzika apod.) včetně jejich metodologie;
- **rozvoj filozofického myšlení a věd společenských** (sociologie, ale i historiografie, etnografie, politická ekonomie, jazykověda apod.);
- **vývoj společenského a ekonomického života**, provázený technicko-ekonomickým rozvojem, který neustále narážel na problémy člověka, což přinášelo potřebu jejich řešení nejen v praktické, ale i v teoretické rovině.

Tab. 1.1 Nástin vývoje psychologie a hlavních směrů psychologického myšlení

Počátky vědecké psychologie v souvislosti s rozvojem fyziky, biologie a se zavedením experimentu jako vědecké metody	E. H. Weber, G. Th. Fechner – psychofyzika
Experimentální psychologie, elementová psychologie, asocianismus	W. Wundt – založení Psychologického institutu v Lipsku (1879)
Gestaltpsychologie	K. Koffka, M. Wertheimer, W. Köhler
Psychoanalýza a další směry tzv. hlubinné psychologie: individuální psychologie, analytická psychologie; neopsychoanalýza	S. Freud, A. Adler, C. G. Jung; K. Horneyová, E. Fromm, E. Erikson aj.
Behaviorismus, neobehaviorismus	J. B. Watson; C. Hull, J. Dollard, J. Guilford, H. Eysenck aj.
Humanistická psychologie	A. Maslow, V. E. Frankl, C. Rogers, J. Allport aj.
Další psychologické směry a teorie, např. kognitivní psychologie aj.	G. Kelly, M. Rokeache, G. Miller, E. Galanter, K. Pribram aj.

Dnešní psychologie (i když budeme uvažovat o psychologii pouze v obecné rovině) **je velmi členitý vědecký obor** s nesmírně složitou vnitřní strukturou. V tab. 1.1 tak uvádíme pouze výběr významnějších směrů psychologického myšlení, které považujeme za jakousi osnovu či základ psychologického myšlení.

1.1.1 PSYCHOFYZIKA: PŘEDZVĚST VĚDECKÉ PSYCHOLOGIE

Ještě před vznikem a postupným uznáním **samostatného oboru psychologie** jakožto oboru skutečně vědeckého se objevily významné snahy o hlubší poznání lidské psychiky a lidského vědomí, a to s využitím metod a principů fyziky. **Vznikla tzv. psychofyzika** – přírodovědné a filozofické zaměření na zkoumání vztahů mezi jednoduchými fyzikálními podněty a psychickými obsahy. Zabývali se jí např. fyziolog Ernst Heinrich Weber (1795–1878) či fyzik a filozof Gustav Theodor Fechner (1801–1887), autor *Základů psychofyziky* (*Elemente der Psychophysik*, Lipsko 1860).

K významným poznatkům psychofyziky patří **objevení a definování tzv. počitkových prahů** (vyjadřují minimální intenzitu podnětu určité modality, které je třeba k vyvolání počitku), **rozdílových prahů** (jde o minimální rozdíl intenzit dvou podnětů téže modality, který je jedinec schopen zaregistrovat jako změnu nebo rozdíl) apod. Tyto vztahy se stoupenci této orientace dokonce pokusili formalizovat pomocí matematických vzorců.

Hlavním přínosem psychofyziky pro konstituování a další rozvoj psychologie bylo **prokázání souvislosti psychického s fyzickým** (např. počitkové prahy se s přibývajícím věkem zvyšují, též účinek prokazuje fyzická únava apod.), **zdůraznění aktivní role člověka v procesu vnímání** a vědecký přístup ke zjišťování nových poznatků rodícího se samostatného vědního oboru – psychologie.

1.1.2 ASOCIANISMUS, EXPERIMENTÁLNÍ PSYCHOLOGIE – NÁSTUP VĚDECKÉ PSYCHOLOGIE

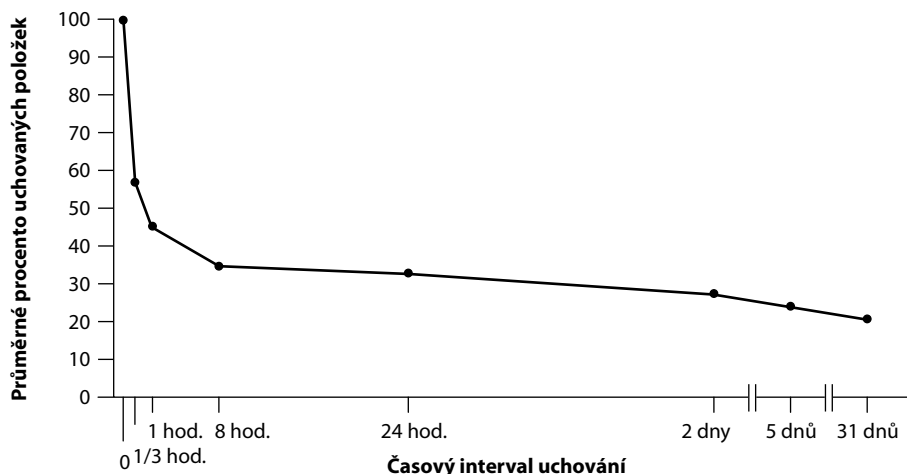
Rok **1879** je považován za **rok konstituování psychologie** jako nové, samostatné vědecké disciplíny. Na univerzitě v Lipsku byl založen první Psychologický institut. U jeho zrodu stál německý psycholog (původně ovšem lékař a fyziolog) **Wilhelm Wundt** (1832–1920).

Experimentální psychologie W. Wundta navazuje na psychofyziku. Heuristickým (metodicko-poznávacím) principem německého badatele byl **psychofyzický**

paralelismus, tedy předpoklad, že každý duševní děj má svůj fyziologický korelát a zároveň, že psychické a fyziologické procesy probíhají paralelně, bez vzájemného působení. Jako empirik se věnoval především poznávání základních prvků (elementů) duševního dění – počitků, emocí, pocitů, vnímání, řeči. Proto také bývá tento přístup označován jako **elementová psychologie** či **psychologický atomismus**. Jde o přístup vedený snahou najít psychické prvky – elementy –, kterými by bylo možné vysvětlit celek duševního života. Mechanismem sdružování těchto elementů do vyšších psychických celků jsou asociace – vzájemné spojování jednotlivých elementů psychiky.

Psychologický asocianismus formuloval tzv. **asociační zákony** (zákon podobnosti, zákon kontrastu, zákon dotyku v prostoru a čase) jako výkladový princip pro zkoumání veškerého psychického dění. Příznačné je zaměření zvláště na oblast psychologie vnímání, paměti a myšlení.

Obr. 1.1 Ebbinghausova křivka procesu zapomínání (Atkinson, 2003)

Známé jsou zvláště experimenty německého psychologa **Hermannu Ebbinghausu** (1850–1909) s pamětí, při nichž jako učebního materiálu použil tzv. smysluprosté a smysluplné slabiky. Prokázal, že množství zapamatované „látky“ je přímo úměrné stupni porozumění jejímu obsahu a tím i možnosti asociování jednotlivých prvků obsahu.

V rámci elementové psychologie a psychologického asocianismu byly odhaleny zákonitosti souvislostí psychických jevů. Byly však interpretovány mechanicky, bez ohledu na systémový charakter psychické činnosti. Oba tyto dílčí směry však znamenaly ve své době výrazný přínos pro rozvoj vědecké experimentální psychologie a dodnes mají své místo zvláště v psychologii učení.

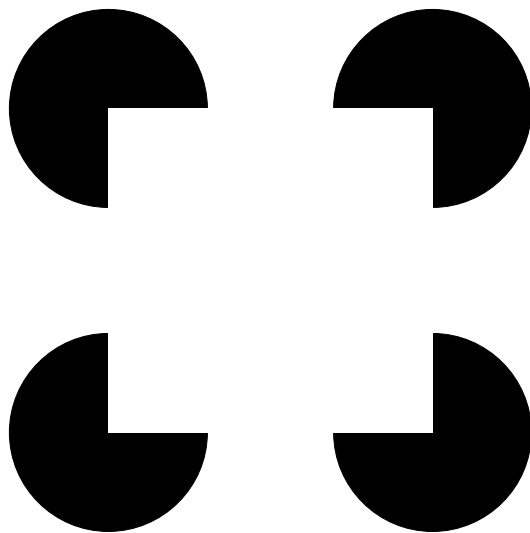
Křivka znázorňuje pokles schopnosti vybavit si informace v závislosti na čase. Vyjadřuje fakt, že jedinec zapomíná většinu informací v průběhu několika prvních hodin, následně se rychlost zapomínání snižuje. Tato křivka vyjadřuje zákonitosti vybavování si zapamatovaného smyslu-prostého slovního materiálu. Pro různý slovní materiál mohou existovat odlišné druhy křivek.

1.1.3 GESTALTPSYCHOLOGIE (TVAROVÁ PSYCHOLOGIE)

Tvarová, celostní psychologie, tzv. **gestaltpsychologie**, představuje reakci na psychologický atomismus tehdejší elementové psychologie. K zakladatelům a hlavním představitelům patří zejména německý psycholog **Max Wertheimer** (1880–1943) z univerzity v Göttingenu a **Kurt Koffka** (1886–1941) a **Wolfgang Köhler** (1887–1970) z univerzity v Berlíně. Tito psychologové zpochybnili základní axiomy asociální psychologie a postavili se proti pojetí myšlení jako asociování (propojování) představ.

Výchozí myšlenkou tvarové psychologie je předpoklad, že **psychické celky (strukтуры)** nejsou vytvářeny spojováním (asociováním) jednotlivých prvků (elementů), nýbrž že to jsou celky **strukturně uspořádané od samého počátku (Gestalt)**. V tomto smyslu není tedy pojem syntéza jednotlivých počítků, ale specifický kognitivní (poznávací) celek. Tvaroví psychologové např. pomocí experimentů s přímkami a body, s figurou a pozadím prokázali, že člověk tíhne ke spojování rozpojeného, ve zcela náhodně umístěných bodech má tendenci vidět určitý význam, že je mu vlastní tendence k tzv. „dobrému tvaru“. Těmto „dobrým strukturám“ vně jedince pak mají odpovídat i určité struktury v jeho mozku: tzv. princip izomorfismu. „Postulát bezprostřednosti“ představuje předpoklad, že jedinec je při vzniku kognitivních tvarů pasivní, tj. „nalézá“ je hotové kolem sebe i v sobě.

Tvaroví psychologové např. zjistili, že tvary vystupují jako určité vyčleněné, uzavřené figury na nestrukturovaném pozadí, v procesu vnímání i v paměti tendují (v případě objektivní neuzavřenosti) k uzavření, k „dobrému“ tvaru, k pregnantnosti – viz obr. 1.2. Povšimněte si rozdílů mezi tím, co na obrázku vidíme, a tím, co zde skutečně je. Vidíme bílý čtverec položený na čtyřech černých kruzích uspořádaných do čtverce, ve skutečnosti jsou však na obrázku pouze čtyři kruhové tříčtvrtinové výseče.

Obr. 1.2 „Dobrý tvar“, „otevřená figura“

Ke skupině gestaltistů patří také další významný německý psycholog, **Kurt Lewin** (1890–1947), který principy tvarové psychologie přenesl později i do sociální psychologie ve své teorii sociálních polí.

Pojem pole převzal K. Lewin z fyziky, aby dokázal lépe vysvětlit vztahy mezi člověkem a situací, v níž se nachází. Cílem bylo zdůraznit souvislost prožívajícího subjektu a prožívaného vnějšího světa a v tomto rámci osvětlit smysluplnost lidského chování. V poli působí síly znázorněné vektory, vycházející jednak z osoby (potřeby), jednak z okolí (pobídky). Chování člověka pak charakterizuje vzorec $V = f(L) = f(P, U)$, v němž osobní prostředí je U , životní prostředí je L , osoba je P , chování je V . V poli jsou přítomny různé cílové objekty s různou relativní valencí, které mají povahu výzvy, přitahují (pozitivní valence) nebo odpuzují (negativní valence). (Nakonečný, 1997)

Tím, že se gestaltpsychologie zabývala otázkami vnímání, posléze také myšlením a ještě později i problematikou řešení problémů, významně přispěla k teorii poznání. Místo produkce asociací (asocianismus) však zdůraznila roli strategie myšlení (myšlení jako řízeného procesu) a význam intence, zaměření myšlenkové činnosti. **Procesy vnímání, myšlení, řešení problémů, cítění** i další psychické procesy chápe jako proces aktivního utváření určitých struktur.

Köhler na základě experimentů se šimpanzi v období první světové války formuloval **princip „vhledu“** (*insight*), jakožto náhlého pochopení či vyřešení problému. Podstatou „vhledu“ je nové uspořádání struktury vztahů v dané problémové situaci, nové uspořádání struktury podnětového pole.

Köhler prováděl experimenty v oblasti učení. Např. umístil šimpanze do uzavřené místnosti a na strop zavěsil banány jako odměnu. Pokus spočíval v tom, že v místnosti byly k dispozici různé předměty, jichž mohlo pokusné zvíře využít ke stavbě konstrukce umožňující mu dosáhnout na odměnu – a tedy sníst banány. V jednání zvířat byl patrný **vhled** do situace, nejednalo se tedy jen o náhodné pokusy a omyly.

V rámci této teoretické koncepce vznikly také některé pojmy, které natrvalo vešly do psychologie tvořivosti. Patří k nim především výše zmíněný tzv. **„aha-efekt“** neboli „vhled“. Jde o náhlé, jakoby ničím nevysvětlitelné proniknutí k podstatě řešeného problému, nalezení cesty k jeho vyřešení.

V rámci tvarové psychologie byl také důkladně zkoumán **proces řešení problému**. Problém je zde přirovnáván k tzv. otevřené figuře (viz obr. 1.2). Řešení problému má pak podobný charakter jako setkání s takovou otevřenou figurou: její otevřenost vyvolává určité vnitřní napětí, které se subjekt snaží odstranit; doplní tedy scházející části. Uplatňuje přitom myšlenkové operace analýzy, restrukturalizace, variace. **K řešení může subjekt dospět náhodou, učním nebo vhledem.** Za zajímavé lze považovat nálezy tvarových psychologů, které naznačují, že tvůrčí osobnosti nacházejí zálibu v asymetrii a v neuspořádanosti. Od těchto a dalších zjištění vedla již v první polovině 20. století cesta ke snahám některých tvůrčích pedagogů poskytovat žákům a studentům škol určitou volnost ve školní a studijní činnosti.

Hlavní přínos tvarové psychologie spočívá ve **zdůraznění celostnosti psychických procesů** v protikladu k psychologickému atomismu. Kritizován však bývá její předpoklad, že výše zmíněné zákonitosti vnímání mají jakousi vrozenou podstatu a jsou nezávislé na individuální zkušenosti člověka.

V současnosti se s gestaltpsychologií setkáváme v praxi zejména v oblasti terapie – tzv. **gestalt terapie**, která je zaměřena na uvědomění si celé osobnosti (rozšířením vědomí prostřednictvím fantazie) propracováním nevyřešených konfliktů a objevením těch stránek jedince a bytí, které jsou blokovány vědomím. Důraz je kladen na uvědomění si vlastních pocitů a chování v daném okamžiku. (Atkinson, 2003)

1.1.4 PSYCHOANALÝZA A DALŠÍ SMĚRY TZV. HLUBINNÉ PSYCHOLOGIE

Psychoanalýza je jedním ze tří nejvlivnějších současných psychologických směrů. Jejím tvůrcem a zakladatelem je moravský rodák **Sigmund Freud** (6. 5. 1856, Příbor na Moravě – 23. 9. 1939, Londýn). Ve Vídni, kam se přestěhoval s rodiči, vystudoval neurologii a psychiatrii.

Freud se jako lékař nejdříve věnoval organickým chorobám nervové soustavy, zvláště hysterii. Ve Francii se seznámil s hypnózou, resp. s hypnotickou sugescí jako metodou léčení hysterie (neurózy). Freud formuloval tezi, že hysterikové jsou nemocní potlačenými vzpomínkami – v hysterii se uplatňují potlačené afekty, které se transformují v nevědomé příznaky (Nakonečný, 1998). Hypnózu pak aplikoval jako postup, jehož pomocí lze od nemocného jedince získat informace o vzniku jeho symptomu – chorobného příznaku. Tyto informace pacient v bdělém stavu nedovede podat zpravidla vůbec nebo jen velmi nedokonale. Metodu hypnózy však Freud na základě svého přesvědčení o nadměrné sugestivnosti této metody posléze nahradil jiným postupem: vyzval pacienta, aby volně asocioval, tj. aby vypověděl vše, co ho napadne, bez jakékoli autocenzury. Základním předpokladem úspěchu této metody byla ovšem naprostá upřímnost pacientovy výpovědi. Tak se formovala psychoanalýza jako metoda léčení psychických poruch.

Význam psychoanalýzy a její přínos pro celkový rozvoj psychologie spočívá zejména v tom, že Freud svým pojetím psychiky vnesl do psychologie vývojový přístup: psychika není statickým, jednou provždy daným systémem, ale souborem dynamických, v čase proměnlivých a vyvíjejících se vlastností. Poznání psychiky člověka, zvláštěností jednotlivých funkcí i psychiky jako celku předpokládá poznání podmínek a konkrétních forem utváření jeho osobnosti.

Zásadní Freudovo obohacení psychologické teorie představuje fenomén nevědomí.

Idea nevědomí se objevuje již od dob antické filozofie. Do psychologie ji však zavedl a tento fenomén systematicky rozpracoval právě až S. Freud, který psychoanalýzu sám definoval jako „vědu o nevědomí“.

Pod pojmem „nevědomí“ je možné si představit:

1. aktivitu nebo psychický stav, jejichž příčin si jedinec není vědom;
2. momentální ztrátu vědomí, např. v kómatu;
3. oblast iracionální dynamiky duševního dění, která vzniká obvykle z tendencí jedincem potlačených. (Nakonečný, 1998)

Freud objevil mimořádnou **závažnost nevědomých složek** psychiky v **celkovém psychickém dění**. Na regulaci chování a prožívání člověka, které je řízeno jeho psychikou, se podílí nejen její vědomé, ale i předvědomé a nevědomé složky.

Mezi „povrchovými“ vědomými a „hlubinnými“ nevědomými vrstvami psychiky podle něj existuje ještě vrstva předvědomých psychických obsahů. Jednotlivé vrstvy se vzájemně liší nejen svým obsahem, ale také přístupností a empirickou uchopitelností – jak pro jedince samotného, tak pro vnějšího pozorovatele. **Vědomí** je pro nás snadno přístupné – představuje to, co si právě uvědomujeme. **Předvědomí** obsahuje informace, které jsme si schopni uvědomit, pokud chceme. Obsah **nevědomí** je však poznatelný pouze zprostředkovaně – z neuvědomovaných projevů v chování člověka (např. gestikulace), z chybných úkonů, neuróz – a symbolicky se také odráží v našich snech. Freud se proto věnoval ve svých výzkumech i výkladu snů.

Původní přírodovědná Freudova orientace se výrazně projevila ve výkladu pudů, které chápe jako jakousi „pružnost“ všeho živoucího, jako snahu obnovit dříve existující situaci, která byla zrušena zásahem zvenčí (Freud, 1990). Svými spekulativními úvahami došel Freud ke koncepci dvou hlavních „pružností“ – zdrojů veškeré energie člověka. Energii směřující k sebezáchově a uchování druhu představuje pud sexuální – **eros** (energii tohoto pudu nazval Freud libidem), proti němu pak pracují síly destruktivní a agresivní, pud smrti – **thanatos**. Veškeré lidské chování je pak v podstatě výsledkem transformace – přeměny a využití energie těchto dvou pudů.

Biologizace člověka a jeho transformace na „uzlíček pudů“ vynesla Freudovi více či méně oprávněnou kritiku. Je však třeba zdůraznit, že jeho **teorie psychosexuálního vývoje**, ve své době zcela nová, upozornila na významnou roli lidské sexuality v utváření a fungování jeho psychického aparátu.

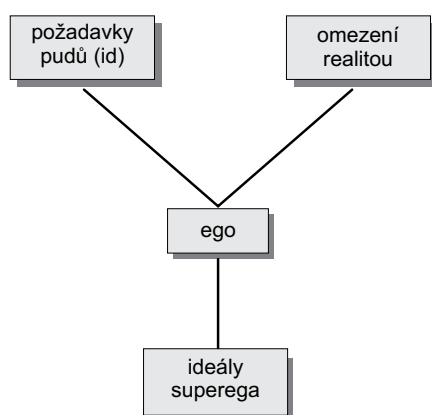
V souvislosti s vývojem jedince se u Freuda setkáváme s pojmem oidipovský komplex či konflikt (název nese dle řecké báje o králi Oidipovi, který zabil svého otce a oženil se pak se svou matkou). Ten představuje erotický vztah dítěte k rodiči opačného pohlaví, provázený pocity viny a současně žárlivosti na rodiče stejného pohlaví. Literárně byl tento fenomén zpracován např. Shakespearem v divadelní hře *Hamlet*.

Další přínos psychoanalýzy, na který zde chceme upozornit, představuje originální **strukturní model rozvrstvení osobnosti člověka formou tří funkčních systémů: „Ono“ (id) – „Já“ (ego) – „Nadjá“ (superego).**

V substruktuře id („Ono“) vládnu pudy a princip slasti, který se substruktura ego pokouší nahradit principem reality. „Ono“ tedy představuje vášně, zatímco „Já“ reprezentuje rozum a uvážlivost. „Ono“ je zcela nevědomé, zatímco „Já“ zahrnuje jak vědomé, tak nevědomé složky.

Ego („Já“) funguje na principu reality. Představuje jakousi „střední“ rovinu dané struktury, reprezentuje zkušenosti jedince, vyvíjí se především ze sféry vnímání, tj. je vázáno na realitu jeho vnějšího světa – světa vnímaného subjektivně. „Já“ se také snaží o prosazení vlivu tohoto světa na „hlubší“ rovinu struktury psychického aparátu, na „Ono“, které je plně nevědomé.

Třetí substrukturu psychického aparátu osobnosti představuje superego („Nad-já“). To reprezentuje zvnitřněné hodnoty a morálku společnosti, obsahuje svědomí jedince a ideální ego. Tato substruktura je podle Freuda výsledkem vývoje jedince v podmínkách dlouhé dětské bezmocnosti, závislosti na sociálním prostředí, zvláště na rodičích (viz obr. 1.3).

Obr. 1.3 Osobnostní subsystémy a dynamika osobnosti podle S. Freuda (Nakonečný, 1995)

Pokud jsme puzeni id k něčemu zakázanému, základním obranným mechanismem je pro nás, podle Freuda, **vytěsnění** těchto myšlenek do nevědomí. Problematické obranných mechanismů se pak ve své práci více věnovala Freudova dcera **Anna Freudová**. Mezi **obránné mechanismy** ega pak kromě vytěsnění **zařadila např. negaci** (popření skutečnosti, se kterou se nemůžeme vyrovnat), **racionalizaci** (pro nás přijatelné vysvětlení problému), **regresi** (návrat do vývojově nižších způsobů chování – např. dětinská reakce) a **projekci** (promítáme si nežádoucí nebo problémové projevy, charakteristiky, přání či představy do druhých osob).

Sexuální pud je v rámci klasické psychoanalýzy považován i za hlavní zdroj tvořivosti člověka. Společenskými omezeními (sociálními, případně i právními normami) jsou jeho nevázané projevy blokovány a jeho energie se pak přesouvá (sublimuje) do jiných, společensky přijatelných oblastí a forem. Freud si všímá i toho, jaký užitek tvořivá činnost člověku přináší: je jakousi kompenzací toho, čeho člověk nemůže dosáhnout v životě. Jako příklady uvádí „čest, moc, bohatství, slávu a lásku žen“ (Freud, 1991, s. 266). Upozorňuje tak i na významnou abreaktivní, psychohygienickou funkci tvořivosti.

Psychoanalýza Sigmunda Freuda znamenala – přes řadu sporných momentů, zvláště pak nepřiměřené zdůrazňování biologických aspektů – **významný přínos pro rozvoj psychologie především celistvým pojmáním psychiky v jejím vývojovém a dynamickém kontextu a upozorněním na významnou roli nevědomých vrstev psychiky a jejich podílu na řízení veškerého chování a prožívání člověka**.

Dalšími psychoanalyticky orientovanými teoriemi, které navazují na klasickou psychoanalýzu S. Freuda, jsou **individuální psychologie A. Adlera** a **analytická psychologie C. G. Junga**.

Zakladatelem tzv. **individuální psychologie** je Alfred Adler (1870–1937), vídeňský psychiatr, žák a následovník S. Freuda, se kterým se však posléze názorově rozešel.

Adler popřel Freudovu tezi o sexualitě jako dominující síle v duševním životě člověka. Místo sexu zdůraznil význam usilování člověka po moci a jeho společenského citu. Jeho **učení o pocitu méněcennosti** (*Minderwertigkeitsgefühl* – „komplex méněcennosti“) podchytilo mnoho otázek, mj. „ženské hnutí“, otázky společenských tříd a jejich vlivu na psychiku člověka, na vznik pocitu méněcennosti a z něj vyplývajících reakcí. (K lepšímu pochopení Adlerovy teorie může přispět znalost skutečnosti, že sám byl tělesně postižen.) Adler chtěl – podobně jako Freud – zjistit ústřední, dominantní motiv lidského života, chtěl poznat ducha, který panuje ve všech lidských projevech a vytváří kulturu, morálku, vědu, umění.

Společenský cit chápal Adler jako způsobilost jedince ke společnosti, jako schopnost „očima jiného vidět, ušima jiného slyšet, srdcem jiného cítit“. (Adler, 1935)

Adler se ve své individuální psychologii nezabýval dispozicemi člověka, v podstatě **popíral význam zděděných, vrozených předpokladů jedince**. Podle jeho teorie si

všichni přinášíme na svět stejné nebo velice podobné vlohy (až na pár případů poruch), úroveň jejich rozvoje je vlastně mírou jejich vytrénovanosti, která je určována pouze mírou mocenského úsilí jedince. Tato teorie dávala Adlerovi a jeho stoupencům velký, avšak nereálný pedagogický optimismus. Představovala pochopitelnou reakci na tehdy převládající názor, že vše osudově záleží na vrozených, zděděných předpokladech – dispozicích.

Adlerova individuální psychologie není tedy psychologií dispozic, ale **je psychologií pozic**: zkoumá postavení (pozici) člověka ve společnosti a zjišťuje, jakými cestami a způsoby realizuje své úsilí po moci. Pojímá jedince jako aktivní, zaměřenou, jednotným životním plánem vedenou bytost. Člověk je součástí společnosti, nemůže být tedy zkoumán jako izolovaný jedinec. Naopak u Adlera nacházíme zdůrazňování předního postavení společnosti před lidským jedincem. Konečným cílem jeho teorie mělo být usmíření člověka-jedince se společností (Čečetka, 1936). Adlerova individuální psychologie nedoznala takového ohlasu jako Freudova psychoanalýza, byla však inspirativní pro studium různých poruch sociálního chování (Nakonečný, 1998).

Analytická psychologie jako další směr hlubinné psychologie (zdůrazňující nevědomé prvky psychiky) byla založena švýcarským psychiatrem a psychologem **Carlem Gustavem Jungem** (1875–1961). C. G. Jung byl dalším z výborných a dnes pravděpodobně nejznámějších žáků Sigmunda Freuda.

Podobně jako Adler, i Jung se názorově rozešel s Freudem a jeho psychoanalýzou, především ve snaze zmírnit některé názory svého učitele a učinit je společensky přijatelnějšími. Rozšířil Freudovu teorii nevědomí: **kromě nevědomí individuálního rozeznává ještě tzv. kolektivní nevědomí**, které představuje jakési duchovní dědictví lidstva, souhrn veškeré lidské paměti znovuzrozené v každém jedinci.

Fenomén kolektivního nevědomí je v Jungově pojetí spojen s tzv. „archetypy“ (řec. *archaios* – starý, původní; *typos* – postava, vzor). Jde o takové obsahy nevědomých vrstev psychiky, které „nelze popsat jako individuální získané vybavení. Tyto obsahy mají jednu význačnou zvláštnost, a tou je jejich mytologický charakter. Je tomu tak, jako by patřily ke vzoru... který je vlastní lidstvu obecně. Patří obecně lidstvu, a proto mají kolektivní povahu“. (Jung, 1993, s. 49.) Mezi archetypy patří matka, otec, slunce, hrdina, bůh a smrt.

C. G. Jung vypracoval také novou metodu diagnostiky obsahu nevědomí – tzv. **asociační experiment**.

Při asociačním experimentu se pacientovi v rychlém sledu předříkávají určitá slova a jeho úkolem je na tyto podněty reagovat prvním slovem či myšlenkou, která

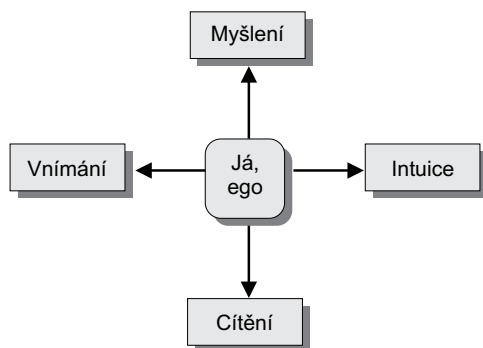
jej nejdříve napadne (která se asociuje). Diagnosticky významný je nejen obsah asociací, ale také např. nápadné prodloužení reakčního času u některých podnětových slov, výrazný emocionální doprovod asociací apod. (blíže viz např. Souček, 1926).

Jung významně obohatil psychologickou typologii člověka. Jako kritérium pro rozlišení typů osobnosti použil vztah jedince k vnějšímu světu (zvláště k druhým lidem) a k sobě samému. **Introvertní typ** představuje osobnost spíše uzavřenou, zaměřenou více na své nitro, na své vlastní problémy, naopak **typ extravertní** je orientován spíše navenek, na druhé, na kontakty s lidmi.

Podnětný je rovněž další Jungův přínos k typologii. Podle dominance jedné ze čtyř duševních funkcí (viz obr. 1.4) rozlišoval jedince převážně smyslové, kteří berou věci tak, jak jsou, a kteří prožívají vždy právě přítomnou chvíli; jedince převážně intuitivní, spoléhající se na tušení, inspiraci a na „šestý smysl“; jedince převážně citové, kteří přisuzují hodnotu lidem a událostem; a konečně na jedince převážně rozumové, racionální, kteří jednají především na základě logického a analytického myšlení (Smithová, Raeper, 1994).

Jung ve svém studiu struktury a funkcí psychického aparátu rozlišil ektpsychické funkce (vrstvy), které představují jakýsi nástroj, systém orientace jedince ve vnějším prostředí (světě), a funkce (vrstvy) endopsychické, které zprostředkovávají vztahy mezi vědomím a předpokládanými procesy (a obsahy) v nevědomí. V ektpsychické sféře pak rozlišil (Jung, 1993, s. 49):

1. Vnímání, které člověku zprostředkovává pozorovatelná fakta vnějšího světa: „Vnímání mi říká, že něco je.“
2. Myšlení, které nám „ve své nejjednodušší formě říká, co věc je. Dává věci jméno. Připojuje pojem, protože myšlení je vnímání a úsudek“.
3. Cítění, které nás „informuje pomocí svých citových odstínů o hodnotách věcí“, o tom, „zda je věc přijatelná nebo příjemná či ne“.
4. Intuici, „jakýsi druh věštění, druh zázračné schopnosti, díky které vidíte za roh, což ve skutečnosti nemůžete udělat, ale ona to udělá za vás a vy jí důvěřujete“. Jde o funkci, která se plně uplatní vždy v nové, neznámé situaci, pro jejíž úspěšné zvládnutí či řešení nemá daný jedinec vypracované vzorce jednání.

Obr. 1.4 Ektpsychické funkce podle C. G. Junga (Jung, 1993)

Upozornění na roli intuice v tvořivosti má nepochybně i svůj praktický význam. Všechny uvedené funkce se ovšem vzájemně doplňují, podporují (vždyť tvoří jeden psychický systém), ale – podle Junga – přece jen lze pozorovat, že člověk některou z nich preferuje. Uvedené funkce tvoří párové protiklady, jakési póly dvou dimenzí, jejichž činnost (a tedy i „příklon“ jedince k jedné z funkcí) je zajišťována energií „Já“ (ego), které je „uprostřed“, jakoby za nimi (obr. 1.4). Energií „Já“ (ego) chápe Jung jako sílu vůle, resp. intence.

Síla vůle však ovládá tyto čtyři ektpsychické funkce jen do určité míry a i ony mají svou vlastní specifickou energii. Nemůžeme si například říci: „Nebudu myslet.“ Tak lze mezi lidmi odlišit jedince, u nichž dominuje specifická energie myšlení – jde o **myšlenkový, racionální typ**; u jiných má naopak převahu energie cítění – mluvíme o **citovém, prožívajícím typu**; a podobně u tvořivého jedince lze předpokládat dominanci intuice – jde o **intuitivní typ**.

Na tomto principu je založen známý a často v personální oblasti využívaný osobnostní dotazník MBTI (Myers–Briggs Type Indicator) amerických psychologek I. Myersové a K. Briggsové. Základní Jungovy dimenze extroverze–introverze (označované v dotazníku jako E a I), které představují postoje, dále myšlení–cítění (T a F) a intuice – smyslové vnímání (N a S) jsou v tomto dotazníku doplněny o dimenzi usuzování–vnímání (J a P). Zkratky pocházejí z anglických názvů jednotlivých dimenzí: T – *thinking*, F – *feeling*, N – *intuition*, S – *sensing*, J – *judging*, P – *perceiving*. Podle autorek lidé využívají všech čtyř kognitivních funkcí, ale v různé míře. Písmeno, které je umístěno jako první, označuje dominantní funkci, poslední značí její opak. Ve svém souhrnu pak kombinace jednotlivých dimenzí představují celkem šestnáct osobnostních typů (viz tab. 1.2).